

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Lube. Egy stájerországi kun telepes nevéhez.* Egy 1300. augusztus 4-én kelt német nyelvű oklevél szerint „Lube regedei kún és neje Berta luttonbergi szöllejükét Styriában admonti benczés apát Engelbertnek 20 márka fillérért eladja” (GYÁRFÁS 2: 462). Miként került egy kun Stájerországba, s valóban kun volt-e az említett *Lube*?

1. Köztudomású, hogy a kun könnyűlovasságot Árpád-házi királyaink előszeretettel fogták hadra. Bizonyára jeleskedtek IV. Béla Ausztria és Stájerország elleni harcaiban is az 1250-es években. Így történhetett meg, hogy Stájerországban, az 1252-től 1260-ig tartó rövid magyar uralom alatt, kunok is kaptak hadi szolgálataikért birtokot, amelyet — mint láttuk — hosszabb ideig megtartottak, sőt maguknak stájer feleséget választva a tartományban végleg letelepedtek (PÁLÓCZI 59).

2. *Lube* kun mivolta nem lehet kétséges, hiszen az oklevél elején ez áll: „Lûbe der Volbe von Rakerspurch”, azaz *Lube*, a *kun*, Radkersburgból. A továbbiakban még kétszer említi, mindig a *Lube* név nélkül: „der voergenant *Valbe*” (‘a fentnevezett *kun*’), illetve „des *Valben*” (‘a kunnak a ...’). Azt is jól tudjuk, hogy a különböző keleti és nyugati források kunjainkat a régi korokban 8-féle néven említették. E népnevek, egy kivétellel, valamilyen szint jelentő melléknévből származnak. Közéjük tartozik a német forrásokban felbukkanó *valwen*, *valewen* népnév, amelynek *Volbe* ~ *Valbe* változatát találjuk az idézett oklevélben. Az itt említett nevek lényegében a mai *falb* ‘fakó’ szóval vannak összefüggésben, s így ugyanazt jelentik, mint az orosz *polovec*, amely a *polovyy* ‘fakó, szalmasárga, halványsárga’ jelentésű melléknévből származik (NÉMETH 174).

* „A Jászkunság kutatása 2000.” című tudományos konferencián (Kiskunfélegyháza, 2000. szeptember 21–22.) elhangzott előadás kibővített és átdolgozott szövege.

3. A kun *Lube*, természetesen, minden további nélkül viselhetett nem kun eredetű nevet is. A XIII—XIV. századi magyar oklevelekből jó néhány példát hozhatunk fel arra, hogy kunok magyar keresztneveket viseltek, pl. 1281: Ertug fia *Miklós* (GYÁRFÁS 2: 351), 1290: Édua bátyja *Miklós* (uo. 2: 376), 1292: Beler fia *Petrus* (uo. 2: 459), 1353: Karla fia *István* (uo. 3: 487) stb. Jeles turkológus elődeim figyelmét hogy, hogy nem, elkerülte a 2. kötet legutolsó oklevelében szereplő *Lube* név, amely egyébként a névmutatóban szintén megtalálható (GYÁRFÁS 2: 462, 476).

4. Tudomásom szerint e személynévvel eddig senki sem próbálta kun, azaz török nyelvi alapon értelmezni, pedig a megfejtés már első ránézésre kézenfekvőnek tűnik. A török hangtan egyik alaptétele szerint eredeti török szó elején nem állhat sem *l*, sem *r* hang. Idegen szavak átvételekor a szavak elejére egy protetikum magánhangzót szoktak illeszteni úgy, amint azt a *rus* > *urus* 'orosz' szó példáján láthatjuk. A *Lube* név esetében azonban azt kell feltételeznünk, hogy egy szóeleji hangsúlytalan rövid magánhangzó, történetesen éppen az *u*, eltűnt a név elejéről. Számolnunk kell természetesen az idegen ajkú oklevélíró félrehallásával, illetve tévesztésével is. Ha az elhagyott magánhangzót visszaállítjuk, akkor az **Ulu*be névalakot kapjuk. A magánhangzó-harmónia következetes érvényesülése miatt a törökben nincsenek eredendően vegyes hangrendű szavak. Összetétel útján azonban keletkezhetnek. Tehát az **Ulu*be összetett név, amely az **ulu* és **be* elemekből áll, jelentése pedig feltehetően 'Nagy-úr, Nagy-fejedelem'.

A feltételezett összetevők kimutathatók a korabeli és későbbi török nyelvekből. A XIII—XIV. sz.-i kunban szinte teljesen egyező formában található meg: *ulu* [vlu, olu, oulu, ulu, vlu] 'gross' | 'magnus' (CC.) és *bej* ~ *bij*(?) [bey] 'Adliger' | 'baronus' (CC.). Hasonló közszoji jelzős összetételek is vannak, pl. *ulu ata* 'Grossvater', *ulu papaz* 'Hohepriester' (CC.).

A XIII—XV. sz.-i mameluk-kipcsak nyelvemlékek a következő alakváltozatokat őrizték meg: *ulu* 'gross', *bä* (!) ~ *bäi* = *bäg* ~ *bäk* 'Fürst, Emir' (HOUTSMA); *ulu* 'bol' 'šoj, velikij, staršij, vzroslyj', *bi* 'bek' [úr, fejedelem] (Tuhfa); *ulu* 'nagy' | 'gross', *bij* 'fejedelem' | 'Fürst' (Al-Qawānīn). Ugyanezeket az adatokat látjuk a XVI. sz.-i örmény-kipcsakban: *ulu* 'grand', *bey* ~ *bij* 'seigneur, prince, roi, maître' (DENY); *ulu* 'big, great', *bij* 'prince, nobleman' (VÁSÁRY).

E szavak a mai török nyelvekben és nyelvjárásokban szinte változatlan alakban és jelentésben élnek, pl. altáji török, kazak, kirgiz, krími tatár, törökországi török, azeri *ulu* 'gross, erhaben' (RADL. 1: 1692); oszmán-török *bäi* [= *bey*] 'Fürst, Ehrentitel' (RADL. 4: 1568), tatár, karaim, kazak *bī* [= *bij*] 'Fürst, König, Herr' (RADL. 4: 1737), altáji *pī* 'Herr, Beamte' (RADL. 4: 1324). RADLOVnál az idézett helyeken a kérdéses névvel azonos típusba tartozó közszoji összetételeket is találunk. Az altáji törökben például van *ulu pī* [= nagy úr] 'der Kaiser' és *ulu aba* [= nagy-apa] 'der Grossvater'.

A felsorolt adatok alapján körvonalazható az **Ulu-be* személynév összetevőinek a jelentése. Az *ulu* szónak SEVORTJAN török etimológiai szótárában, az *uld'* címszó alatt összefoglalva, több olyan jelentését találjuk, amelynek alapján kiválóan megfelel személynévnek. Így például különböző török nyelvekben az *ulī* ~ *ulu* jelentése lehet: 'nagy (átvitt értelemben is!), testes, öreg (öreggebb), idős (idősebb), erős, egészséges' stb. (SEVORTJAN 593). A feltételezett **be* komponens pedig, amint láttuk, minden bizonnyal összefügg a török *bāy* ~ *bij* szóval, amely a török férfinevek rendkívül kedvelt, hajdan méltóságot kifejező, (másodlagos) eleme. Méltóságnévként a jelentése 'uralkodó, fejedelem, hivatalnok', másodlagos névkomponensként pedig 'úr, nemes ember, gazda'. Talán erre példa a mameluk-kipcsak, 1298, 1320: *Aqča-be* [= (Ezüst)Pénz-úr / Fehér(es) úr] (Dawād. 7, 110, ZETTERST. 143), a XIII. századi szeldzsuk *Altun-be* ~ *Altun-bey* [Arany(os)-úr] (Ibn Bībī 3: 308, 4: 125, 212) és végül a XIX. századi kazak *Köklü-be* [?] (AOP. 34), *Köšü-be* [?] (AOP. 38) személynév *-be* eleme.

„Egy adat nem adat!” — ekképp figyelmeztet minden etimológust a régi szólás. Valóban. Névmagyarázatunk hitelét nagymértékben növelhetnénk, ha ki tudnánk mutatni a még csak feltételezett **Ulu-be* személynévet hiteles rokon nyelvi forrásokból. Sokszor azonban be kell érünk az

azonos indítékkal adott azonos vagy hasonló jelentésű személynevek bizonyító erejével. Ilyen példákért mindenekelőtt a szerkesztés alatt álló, közel ötvezer török személynévi adatot tartalmazó „Onomasticon Turcicum” számítógépen lévő adatbázisához fordulhatunk.

Mielőtt a talált névadatokat áttekintենek, megjegyzem, hogy az *ulu* szó egyes régi és mai török nyelvjárásokban az archaikusabb *uluy* formában maradt fenn. Ugyanezt mondhatjuk el a régi török *bäg* szóval kapcsolatban is. Egyes nyelvjárásokban a -g átváltozott -y-re, míg másokban egyszerűen eltűnt, vagy másodlagosan -k-ra változott. Tehát a kérdéses kun név ótörök megfelelője **Uluγ-bäg* lehet.

Nevünk legkorábbi alakváltozatára KARA GYÖRGY professzor volt szíves figyelmemet felhívni, amiért ez úton is köszönetemet fejezem ki. E szerint a török nyelv máig ismertté vált legrégebb (a IV. és V. század fordulójára keltezhető) kifejezése egy titulus: (*h*)*uluy bägräk*. A kínai források szerint e címet a *kao-kiü*, azaz a 'magas taligás' nép fejedelme, *A-fu-či-lo* viselte. Ugyanott megjegyzik, hogy a *kao-kiü* nyelv némiképp a *hiung-nura* hasonlít, majd megállapítják, hogy ez a cím a Wei-dinasztia, azaz a tabgacsok nyelvén nem más, mint 'nagy császár' (*ta t'ien-či* 'Nagy Ég-fia'). LIGETI szerint lehetséges, hogy a tabgacsok egyik ága jelentős török komponenst képviselt, ám az továbbra is kérdés, hogy az egyébként azonosíthatatlan *kao-kiü* nyelvnek van-e köze a tabgacshoz (LIGETI 430–1). — A méltóságnév *huluy* eleme a fentebb ismertetett *uluy* 'nagy, öreg stb.' kínai átírásban jelentkező változata, a *bägräk* pedig a már szintén ismert *bäg* méltóságnévnek egy -*räk* képzővel ellátott alakja. E képző a későbbi török nyelvekben a középfok jele (LIGETI i. m. 431).

Az „Onomasticon Turcicum”-ból idézhető analógiák csaknem ezer esztendővel későbbiek, mégis szabályos megfelelői a feltételezett ótörök **Uluγ-bäg* személynévnek, s a szintén kikövetkeztetett XIV. századi kun **Ulu-be* személynévnek: oszmán-török, XIV. sz.: *Ulu-bey* [Nagyúr] (UZUNÇAR., 27), XVI. sz.: *Ulu-bey* (ONGAN, Ank. II.); csagatáj, 1434/35, 1449: *Uluγ-beg* [Nagy-úr] (Ibn Taghrīb. 6: 837; MIT. 1: 530, 2: 108, 356), XVI. sz.: *Uluγ-bek* [Nagy-úr] (IVANOV 127, 159, 317), *Uluγ-bek(-tarçan)* [Nagy-úr-tárkány] (IVANOV 316).

Az *ulu* ~ *uluy* mellett egyéb (másodlagos) komponensek is előfordulhatnak. Pl.: horezmi török, 1229: *Uluγ-çan* [Nagy-kán] (Nasawī 190); özbeg: *Uluγ-mirza* [Nagy-nemesúr] (MIT. 2: 9, 91); oszmán-török, 1583: *Ulu-qatun* [Nagy-(fejedelem)asszony] (ONGAN, Ank. 1: 178); baskír, 1735: *Ulu-bay* [Nagy-úr] (VEL-ZERN. 24).

Az idézett oklevélben fennmaradt *Lube* név tehát egy kun ember kun eredetű személyneve, amelynek, véleményem szerint, **Ulu-be* ~ **Ulu-bey* volt az eredeti formája. Jelentése pedig 'Nagy-úr; Nagy(-Idősebb)-fejedelem; Erős(-Egészséges)-úr' lehetett. Ezt a feltevést számos török személynévi párhuzam igazolja.

5. Források: Al-Qawānīn = TELEGDI, S., Eine Türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhd.: KCsA I. Ergänzungsband, 3. Heft. Budapest—Leipzig, 1937. 282—326. — AOP. = Kirgizskoe hozjajstvo v Akmolinskoj oblasti. Tom III. Petropavlovskij uezd. Spb. 1910. — CC. = GRÖNBECH, K., Komanischer Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942. — Dawād. = ROEMER, H. R. (Hrsg.), Die Chronik des Ibn ad-Dawādārī. Neunter Teil. Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nāsir Muhammad Ibn Qalā'un. Kairo, Deutsches Arch. Inst., 1960. — DENY = DENY, J., L'arméno-coman et les „Ephémérides” de Kamieniec (1604—1613). Wiesbaden, 1957. — GYÁRFÁS = GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász-kunok története I—IV. Kecskemét—Bp., 1870—1885. — HOUTSMA = Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der leidener Handschrift herausgegeben und erläutert von M. TH. HOUTSMA. Leiden, 1894. — Ibn Bībī = HOUTSMA, M. TH., Histoire des Seldjoudes d'Asie Mineure. In: HOUTSMA, M. TH. (Ed.), Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes. Tome III—IV. Leiden, 1902. — Ibn Taghrīb. = Abu l-Mahasin ibn Taghrīb's Annals entitled An-Nujūm az-Zahira fī Mulūk Misr wa 'l-Kahira. Ed. by W. POPPER. Berkeley, California, 1909—36. (University of California Publications in Semitic Philology). — IVANOV = IVANOV, P. P., Hozjajstvo Džujbarskih šejhova. K istorii feo-

dal'nogo zemlevladienija v Srednej Azii v XVI—XVII. vv. Moskva—Leningrad, 1954. — LIGETI = LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. — MIT. = Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom 1. VII—XV vv. arabskie i persidskie istočniki. Ed. S. L. VOLIN, I—II. Moskva—Leningrad, 1938—1939. — Nasawī = Historire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm. Par Mohammed an-Nasawi. Texte arabe et trad. franç. par O. HOUDAS. Paris, 1891. (Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes, Sér. III, Tome 9.). — NÉMETH = NÉMETH GYULA, A kunok neve és eredete: Századok 1942: 174. — ONGAN, Ank. I = ONGAN, HALIT, Ankara'nın I Numaralı Şer'iyе Sicili 1583—1584. Ankara, 1958. — ONGAN, Ank. II = ONGAN, HALIT, Ankara'nın Iki Numaralı Şer'iyе Sicili 1588—1590. Ankara, 1974. — Onomasticon Turcicum = Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names from LÁSZLÓ RÁSONYI's Collection. Edited by IMRE BASKI. (Szerkesztés alatt.) — PÁLÓCZI = PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS, Besenyők, kunok, jászok. Bp., 1989. — RADL. = RADLOFF, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I—IV. Spb., 1893—1911. — SEVORTJAN = SEVORTJAN, É. V., Étimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov (Obščetjurkskie osnovy na glasnye). Moskva, 1974. — Tuhfa = FAZYLOV, É. I. — ZIJAEVA, M. T., Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku. Taškent, 1978. — UZUNÇAR., Anad. = Uzunçarşılıoğlu, I. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karkoyunlu Devletleri. Ankara 1937. — VÁSÁRY = VÁSÁRY, S., Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle: AOH. 1969: 139—89. — VEL.-ZERN. = VEL'JAMINOV-ZERNOV, V. V., Istočniki dlja izučeniija tarhanstva, jalovannago baškiram russkimi gosudarami. Spb., 1864. 1—48. (Priloženie k IV-omu tomu Zap. Imp. Ak. Nauk, No. 6.) — ZETTERST. = Beiträge zur Geschichte der Mamluken-sultane in den Jahren 690—741 der Hiğra. Nach arabischen Handschriften hrsg. v. K. V. ZETTERSTÉEN. Leiden, 1919.

BASKI IMRE